

SLOBODA MEDIJA KAO TEMELJ LJUDSKIH PRAVA

MUSTAFA SEFO¹

Odsjek za žurnalistiku /komunikologiju Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Sažetak: Slobodni, nezavisni i pluralistički mediji, uz pravo slobode informiranja i izražavanja, ključni su za pravilno funkcioniranje demokratije. Sloboda medija u velikoj mjeri doprinosi zaštiti svih drugih ljudskih prava. Skretanje pažnje javnosti na činjenice često je ključni i prvi korak u rješavanju kršenja ljudskih prava i pozivanju vlada na odgovornost. Sva djelatnost medija i profesionalaca u oblasti informiranja i novinarstva teži da se zasniva na principu autonomije, koji direktno proizlazi iz slobode date štampi od velikih političkih revolucija 18. stoljeća. U središtu liberalne koncepcije informacija je princip autonomije. Taj princip autonomije proizlazi direktno iz koncepta slobode definirane u doba prosvjetiteljstva kao temeljnog atributa ljudskog bića i svakog demokratskog društva. To su vodeći principi na kojima se temelji čitava filozofija štampe već dva ili tri stoljeća. Mediji su podložni različitim oblicima pritiska i kontrole svog sadržaja, što narušava njihovu nezavisnost i pluralizam. Širom svijeta postojanje pluralističkih i nezavisnih medija je od suštinskog značaja, jer, gdje god je govor ograničen, gdje su informacije skraćene, sloboda pojedinaca je ugrožena. U ovom radu je analizirana važnost slobode medija, historijska pozadina, pravni okvir i ustavna zaštita slobode govora, međunarodni sporazumi i ugovori, te ograničenja i iznimke koje postoje. Takođe je predstavljena odgovornost i uloga medija za informiranje javnosti, etička dimenzija, izazovi i kontroverze, lažne vijesti i sloboda medija u autoritarnim režimima, i kako vlasništvo nad medijima može utjecati na rad samih medija. Zbog prirode i dinamičnosti teme, složenosti i velikog obima, potrebno je konstantno raditi na rješavanju izazova s kojima se susreće fenomen slobode govora te razvijati svijest o njenoj važnosti.

Ključne riječi: *slobodni mediji; ljudska prava; javnost; demokratija.*

¹ Kontakt e-mail: mustafa.sefo@fpn.unsa.ba

Abstract: Free, independent, and diverse media, along with the right to access information and express opinions, are essential for the effective functioning of democracy. Media freedom plays a significant role in protecting all other human rights. Drawing the public's attention to facts is often a crucial first step in addressing human rights violations and holding governments accountable. The work of media professionals and journalists should be guided by the principle of autonomy, which is rooted in the freedom of the press established during the major political revolutions of the 18th century. At the core of the liberal concept of information is this principle of autonomy, which emerges from the Enlightenment's definition of freedom as a fundamental characteristic of human beings and a cornerstone of democratic society. These principles have formed the foundation of press philosophy for the past two or three centuries. Media faces various forms of pressure and control over content that compromise their independence and pluralism. Around the world, the existence of independent and pluralistic media is vital; wherever free speech is restricted or information is limited, individual freedom is at risk. This paper examines the significance of media freedom, focusing on its historical background, legal framework, and constitutional protections for freedom of speech. It also discusses international agreements and treaties related to media rights, as well as existing limitations and exceptions to these freedoms. Additionally, the paper highlights the media's role and responsibility in informing the public, addresses ethical dimensions, and explores challenges and controversies such as fake news and media freedom in authoritarian regimes. It further considers how media ownership can influence journalistic work. Given the complexity and dynamic nature of this topic, it is essential to address the challenges associated with freedom of speech continually and to foster an understanding of its importance.

Keywords: *free media, human rights, the public, democracy*

Uvod

Od svih dragocjenih sloboda, sloboda govora je najvrednija i općenito najcjenjenija. Postala je simbol slobodnog društva. Tokom historije, svi vladari koji su nastojali zadržati moć u rukama određene klase, nastojali su ograničiti mišljenje svojih podanika samo na one kanale koji su odgovarali vlasti. Stoga, pitanje slobode govora i medija uvijek je bilo ozbiljno popratno razmatranje. Mnoge historijske borbe vođene su u pokušajima oslobađanja od prethodne represivne vlasti i različitih mjera slobode izražavanja. Sloboda medija se danas smatra datom činjenicom. Ljudi mogu pretpostaviti da mogu slobodno izražavati mišljenje o bilo čemu, usmenim putem, pisanjem ili medijskim putem, ne strahujući od kazne. Ova istina još nije postala općeprihvaćena teorija. Države u kojima postoji monarhijski oblik vladavine predane su osjećaju lojalnosti kao izvoru ponosa. Vladari takvih zemalja smatraju se po simultanom rezultatu boljim od običnog čovjeka, te im se kao takvima odaje počast i poštovanje. Sloboda medija je pravo na izražavanje vlastitih ideja i mišljenja putem javnog govora i pisanja, te je ključni element koji garantira slobodu izražavanja. Činjenica je da savremeni mediji ponekad imaju izrazitu pristranost u prezentiranju. Ljudi s različitim tumačenjima o svakom pitanju imaju pravo zastupati svoje ideje u medijima.

Važnost slobode medija

Sloboda medija služi kao sam temelj svakog demokratskog društva, a kao važno osnovno pravo, ključna je u potrazi za dobrom vladom i informiranim građanima. Ipak, ta sloboda nije apsolutna i stalno je na udaru pojedinaca i grupa koji su na moćnim političkim ili ekonomskim pozicijama. Oni koji su na pozicijama moći žele je zadržati i shvataju da je jedan od najefikasnijih načina za to kontrola medija. Nezavisni mediji nesumnjivo su jedno od najefikasnijih oružja protiv nedemokratske vladavine. Kada vlada i druge moćne institucije ne odgovaraju za svoje postupke, rezultat je zloupotreba ovlasti koja utječe na cijelo stanovništvo. Slobodni mediji služe kao kontrola takve moći, a bez slobodnog medija ne može biti istinske odgovornosti. Takođe, društvena pitanja i sukobi koji utječu na manjinsko stanovništvo često se prešućuju ili

izvrću u društvima bez slobode medija. To dovodi do progona manjinskih grupa i kršenja drugih ljudskih prava. Skrećući pažnju države na takva pitanja, štampa i ostali mediji služe i kao zagovornici manjinskih grupa.

Daju im glas da se pozabave pritužbama šire javnosti. Kao zagovornik mira, štampa može spriječiti nasilje i kršenja ljudskih prava ranim otkrivanjem uzroka sukoba u društvima i izvještavanjem o njima. To pomaže u informiranju javnosti o zahtjevima mira, čime se smanjuje vjerovatnost budućih sukoba. Promicanjem transparentnosti i odgovornosti vlade, slobodni mediji su ključ za osiguravanje da demokratske nacije zadrže svoje trenutne miroljubive odnose. Slobodni mediji su oruđe očuvanja mira za cijeli svijet.

Historijska pozadina

U Engleskoj, 1644. godine bitka između parlamenta i rojalističke stranke izazvala je društveno i političko vrenje. Građanski rat pokazao je razdor u engleskoj historiji, a javnost je postajala sve svjesnija važnosti različitih vrsta pisanog materijala. U to vrijeme štampa je postala moćno oružje propagande i rojalista i parlamentaraca. Kao posljedicu toga, vlada je nastojala suzbiti objavljivanje knjiga i pamfleta s vijestima te je donesena prva uredba o licenciranju. Ovom uredbom osnovan je odbor za regulaciju medija (štampe), koji se dva mjeseca kasnije pretvorio u tijelo poznato kao Stationers Company - privatna organizacija pod kraljevskom poveljom, sastavljena od štampara i knjižara. Kompaniji je delegirana odgovornost da osigura da nijedan rad ne bude objavljen osim ako nema licencu autora ili saglasnost odbora. Svakom ko je optužen za objavljivanje ili uvoz nelicenciranih knjiga, trebalo je suditi Vijeće, a ako se proglašio krivim, mogao je biti kažnjen novčano, oduzimanjem robe ili uništavanjem opreme za štampanje. Ova je uredba trebala biti na snazi do marta 1649., ali je u nekoliko navrata trajala i nakon tog datuma.

Tokom perioda Interregnuma² postojao je vrlo visok stepen cenzure medija, a to je provodila vlada Olivera Cromwella. Iako je propaganda revolucionarnih godina pomogla potaknuti političku svijest i razvila stavove vladajuće klase prema štampi, nije donijela nikakvu veliku i iznenadnu transformaciju.

2 Interregnum je bio period između pogubljenja Karla I 30. januara 1649. i dolaska njegovog sina Karla II u London 29. maja 1660. godine, što je označilo početak restauracije. Tokom Interregnuma, Engleska je bila pod različitim oblicima republičke vlasti.

Pravni okvir za slobodu medija

Pravni okvir jedne zemlje u pogledu slobode medija određuje stepen do kojeg je medijima dopušteno ispunjavati svoje vitalne uloge javnog čuvara i društveno-političkog aktera. Iako zakonske garancije nipošto nisu dovoljan uvjet za slobodu medija, one su neophodne. Tri su glavne komponente pravnog okvira za slobodu medija; ustavna zaštita, međunarodni sporazumi i ugovori te ograničenja i izuzeci. Prva i najvažnija komponenta pravnog okvira za slobodu medija je ustavna zaštita. Ustavna zaštita važna je iz više razloga. Najjači oblik pravne zaštite medija proizlazi iz uključivanja prava medija u nacionalni ustav. Ustavne obaveze su jače, a mjere suzbijanja vidljivije od onih prema međunarodnom običajnom pravu. Često ustavi koje su napisale mlade demokratije mogu sadržavati snažnu zaštitu temeljnih prava. Ti su narodi možda iskusili duge periode strane tiranije ili unutrašnjih sukoba. Kako bi legitimizirala nacionalnu nezavisnost i očuvala demokratiju, mlada nacija stvara ustav čiji je cilj spriječiti ponavljanje autoritarne vladavine. Ove nacije mogu imati snažnu ustavnu zaštitu slobode medija, ali im nedostaju institucije i demokratska tradicija koje su potrebne za provedbu tih prava u praksi. Sloboda medija također je važna u uspostavljenim demokratijama. Etablirane demokratije s dugom tradicijom slobode izražavanja mogu slobodu medija uzeti zdravo za gotovo. Ustavna zaštita daje snagu slobodi medija u zemljama u kojima je ukorijenjena. Naposljetku, snažna ustavna zaštita slobode medija može poslužiti kao standard za druge nacije koje izrađuju ili revidiraju ustave. Prava medija su front u borbi za ljudska prava i demokratiju. Snažna ustavna zaštita stvara visoke zakonske i moralne obaveze za vladu da poštuje slobodu medija i smanji ili ukine ograničenja koja može postaviti medijima. Ova ograničenja moraju biti opravdana i u skladu s obavezama vlade prema javnosti kojoj služi, ali često te obaveze nisu u skladu s interesima onih koji su na vlasti. Medijska prava ključna su za provjeru zloupotrebe ovlasti.

Ustavna zaštita

Primarni fokus slobode medija je na ustavnoj zaštiti. Ona govori o nekim činjenicama o tome kako je sloboda medija zagwarantirana u ustavima mnogih država. O tome se opširno raspravlja, usredotočujući se na Ustav SAD-a i razne slučajeve i zakone koji se na njega odnose. Zaključak je da ne postoji jedna idealna situacija i da postoje prednosti i mahane različitih sistema u svijetu, te da je sloboda izražavanja pravo koje treba štiti svugdje. Odjeljak ustavne zaštite pruža opću uporedbu sistema običajnog i ustavnog prava i objašnjava kako je slobodna štampa zaštićenija prema ustavnom sistemu za razliku od običajnog prava.

Odjeljak počinje raspravlajući o tome kako je slobodna štampa oduvijek bila obilježje američke demokratije i kako je navedeno da je slobodna i otvorena štampa ključna za funkcioniranje demokratskog društva. Na ovo su stajalište nedvojbeno utjecali utemeljitelji, prvenstveno u pokliču Thomasa Jeffersona "Neka ljudi vladaju" i 1. amandmanu Ustava SAD-a koji se također naziva klauzula za štampu, "Kongres ne može da donosi nikakav zakon o ustanovljenju državne religije, kao ni zakon koji zabranjuje slobodno ispovijedanje vjere, a ni zakon koji ograničava slobodu govora ili štampe ili pravo naroda na mirne zborove i na upućivanje peticije vladi za ispravljanje nepravdi."³ Odjeljak dalje opisuje brojne slučajeve koji su oblikovali ovaj zakon i zaštitili slobodu štampe od stega zakonodavnog tijela. Pitanja kao što je pobunjenička kleveta reformirana su zbog brojnih sudskih procesa i javnom je zvaničniku danas puno teže tužiti, čak i ako je oklevetan. Gotovo apsolutna zaštita od ograničenja koje je donijela vlada konačno je nastala zahvaljujući nizu saslušanja i sudskih odluka u 20. stoljeću. Ova zabrana vladine regulacije dovela je do zloupotrebe privatnih medija o čemu se trebalo pozabaviti izvješćem FTC-a (Federal Trade Commission) iz 1980., koje je pokušalo pomaknuti fokus prema preporuci Hutchinsonove komisije iz 1947. za samoregulaciju štampe.⁴

³ Ustav Sjedinjenih Američkih Država je na snazi od 4. marta 1789. godine. Prvih deset amandmana koji se nazivaju Povelja o pravima su dodani 1791. godine i odnose se na ljudska prava.

⁴ Razlozi za formiranje Hutchinsonove komisije su bili preispitivanje uloge medija u postratnom svijetu nakon Drugog svjetskog rata (zbog smanjenja profesionalnih standarda, rast medijskih konglomerata te posljedice propagande u Njemačkoj, Japanu, SSSR-u). Komisija se zalagala za princip slobode, ali i društvene odgovornosti. Apelirala je na medije da se drže profesionalnih standarda, te da omoguće razmjenu mišljenja i kritike i da brinu o javnom interesu

Međunarodni sporazumi i ugovori

Dok u nekim zemljama postoji napredna i masovna predanost zakonodavstvu o slobodi medija, u drugim to nije primjetno. U nekim je zemljama napredak u određenim institucijama za zaštitu i promicanje prava na znanje bio neujednačen. Odredbe o slobodnom pristupu informacijama uključene su u međunarodne instrumente za ljudska prava i međunarodne sporazume o zaštiti okoliša. FOI (Zakon o slobodi pristupa informacijama)⁵ je uključen u

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (Ministarstvo pravde Bosne i Hercegovine, 2000). Također, u članku 19. Opće deklaracije o ljudskim pravima⁶ se kaže: Svako ima pravo na slobodu mišljenja i izražavanja. Ovo pravo uključuje slobodu mišljenja bez uplitanja i slobodu traženja, primanja i širenja informacija i ideja putem bilo kojeg medija i bez obzira na granice (UN, Opća deklaracija o ljudskim pravima, 1948, član 19).

Bili su to važni koraci prema međunarodnom prihvaćanju načela slobode informacija kao temeljnog ljudskog prava i njegove zaštite zakonskim garancijama za pristup službenim informacijama. Nažalost, FOI nije stupio na snagu u mnogim zemljama koje su potpisnice ovih dokumenata. Pad privrženosti građanskim i političkim pravima i postojanje različitih kulturnih tradicija u mnogim zemljama u pogledu kontrole informacija i otvorenosti u poređenju sa zapadnim liberalnim demokratijama, značilo je da je bilo teško uvjeriti konsenzus država da preuzmu međunarodne instrumente o FOI. To je jasno prikazano prirodom kasnijih međunarodnih instrumenata o slobodnom pristupu informacijama. One se najčešće nalaze u obliku sporazuma između zemalja donatora i međunarodnih finansijskih institucija te zemalja u razvoju koje primaju pomoć.

⁵ FOI (Freedom of Information Act) je Zakon o slobodi pristupa informacijama koji je donesen 30. novembra 2000.

⁶ Opća deklaracija o ljudskim pravima je usvojena i proglašena na Općoj skupštini Ujedinjenih naroda, 10. decembra 1948. godine (rezolucija br. 217/III)

Ograničenja i izuzeci

Ograničenja slobode medija poprimaju mnoge oblike zbog različitih načina ostvarivanja slobode. Neka ograničenja imaju za cilj spriječiti objavljivanje određenih vrsta informacija ili spriječiti da informacije dopru do određene publike. Druga ograničenja sprečavaju objavljivanje informacija na određeni način, na primjer, zabranom zagovaranja ili poticanja na određene postupke ili zahtijevanjem dozvole za rad medijima ili drugim sredstavima za objavljivanje. Treći, pak, nastoje spriječiti efekte objave informacija u određenom trenutku. Mnoga ograničenja imaju za cilj spriječiti objavljivanje određenih kategorija informacija na kontinuiranoj osnovi, kao što su državne tajne, posebno skandalozne ili opscene prirode, ili lažne izjave o činjenicama.

Tako, naprimjer, u Velikoj Britaniji vlada vrši regularnu cenzuru zadržavanjem informacija i prijetnjom krivičnim gonjenjem, pozivajući se na Zakon o službenoj tajni. Vlada SAD-a takođe je često koristila "nacionalnu bezbjednost" kao izgovor za zadržavanje važnih informacija značajnih za javnost. (Edward, McChesney, 2004: 10)

Na efikasnost ograničenja onoga što se smije objaviti utječu tehnologije za proizvodnju i komunikaciju informacija koje se brzo mijenjaju. Tehnologije masovnog komuniciranja, kao što su štampa, radijsko ili televizijsko emitiranje te razna sredstva elektroničkog izdavaštva uveliko olakšavaju utjecaj objavljenih informacija na publiku. Provedba ograničenja također zavisi od pravnih i administrativnih struktura koje postoje u svakoj zemlji, kao i političkim, društvenim i ekonomskim uvjetima i stavovima te zemlje. Iz tog razloga, bez obzira na sličnosti u nametnutim ograničenjima, stvarni efekti tih ograničenja na slobodu medija uveliko će varirati između različitih zemalja i tokom vremena. Visok nivo kontrole vlade nad medijima u nekim zemljama mogu se provesti sredstvima kao što su zahtjev za državnom dozvolom za bavljenje novinarstvom, državna kontrola novinskog papira ili medija, cenzura koju provode službenici ili ograničenja stranog vlasništva. Nasuprot tome, na primjer, štampa na Novom Zelandu primarno je samoregulirajuća i malo je formalnih ograničenja.

Uloga i odgovornosti medija

Slobodno društvo je društvo u kojem su mediji slobodni. Mediji su vrlo bitan instrument informiranja javnosti o društveno-političkim događanjima. To je “glas naroda” i kao takav, dužnost mu je služiti najboljim interesima naroda. Slobodni mediji pružaju društvu informacije slobodno i nesputano, a da bi to bilo efikasno, mora postojati nezavisnost i autonomija tih medija. Ključni dio učesća građana u liberalnoj demokratiji je dobijanje informacija relevantnih za aktualna događanja. Odlučivanje građana o političkim pitanjima zavisi od informacija kojima raspolažu, a kvalitet informacija određuje i kvalitet donesenih odluka. Mediji su dakle, poveznica između javnosti i događaja koji se društveno i politički odvijaju. Informirajući javnost o događajima, mediji su u mogućnosti oblikovati mišljenja javnosti i time utjecati na donošenje političkih odluka. To je značajna moć i naširoko se vjeruje da je vitalni aspekt svakog demokratskog društva. Štampa se često naziva četvrtom vlašću, navodeći na zaključak o njenoj važnosti i utjecaju. Taj utjecaj ne bi trebao biti takav da se zloupotrebljava moć i utjecaj medija i tu se postavljaju pitanja slobode i odgovornosti medija. Kao i svaka vrsta odgovornosti, nije je lahko prihvatiti i može doći do posljedica ako se ta odgovornost zloupotrijebi.

Informiranje javnosti

Konačni aspekt uloge medija u demokratiji, prema Kovachu i Rosenstielu⁷, jest pružanje praktične provjere vlade. Navode da je “ova uloga nadzora ključna za druge demokratske sisteme. Ipak, nijedna druga institucija ne može realno i redovno provjeravati vladu” i “izvještavanje medija u vijestima otkriva građanima ne samo ono što njihove političke vođe čine, ali i moguće posljedice onoga što čine” (Kovach, Rosenstiel, 2001:45). Primjene zakona o tajnosti vladinih politika često mogu biti previše složene da bi ih prosječni građanin u potpunosti razumio. Odgovornost medija je da javnosti tumače i objašnjavaju svoje djelovanje i ciljeve. To javnosti omogućava donošenje informiranih odluka o tome ko je na vlasti i koje politike djeluju. Međutim, važno je napomenuti da, iako vlade često mogu biti frustrirane time što mediji

7 Bill Kovach i Tom Rosenstiel su autori knjige “Elementi novinarstva” u kojoj opisuju devet principa novinarstva koji govore o suštinskim odgovornostima novinara i ulozi slobodne štampe za demokratiju.

neprestano iznose njihove greške iz prošlosti, to je bitan dio demokratije koja dobro funkcionira. Informirana demokratija je ona u kojoj građani znaju na temelju čega moraju suditi o svojoj vladi. Neuspjeh medija u pružanju informacija ili tumačenja javnosti jednako je loš kao i nedostupnost informacija. Kovach i Rosenstiel nam kažu da je to čest problem novinara zbog pretpostavke da su interesi građana isti kao i interesi novinara. Kada odlučuju o čemu će izvještavati, novinari se moraju zapitati šta javnost treba znati. To će pomoći da se premosti jaz između informirane demokratije i one dezinformirane.

Istraživačko novinarstvo

Četvrti stalež ima društvenu odgovornost u obliku pomoći u očitovanju istine. Jean Cohen i William Eimicke u *The New Effective Public Management* navode da je "štampa, posebice u svojoj ulozi kritičkog psa čuvara vlade i društva, ključni mehanizam prijenosa objektivnih informacija putem kojeg se može ostvariti politička odgovornost. Ta je uloga tako ključna da mnogi štampu smatraju četvrtom vlašću zajedno sa sistemom provjera i ravnoteže i aktivnim civilnim društvom u određivanju dobrog upravljanja". (Cohen, William, 1995:52)

Mediji, novine i kanali vijesti, imaju određenu vrstu proizvoda; informacije građanima o aktuelnostima u njihovom društvu. Ovaj proizvod je sama suština koncepta slobodnog tržišta u carstvu ideja i bit je samoupravljanja. Kako su se mediji u posljednje vrijeme brzo proširili na *talk showove*, tabloide i internet, ideja o informiranju javnosti postala je raznolika po prirodi i ponekad je odlutala od koncepta objektivnog informiranja. Dok istraživačko novinarstvo može otkriti gomilu dokaza o nedjelima, obično najštetniji dio priče leži u njegovim mogućim implikacijama. Margaret Sullivan, nekadašnja urednica *New York Timesa* je pisala o temeljnim razlikama između istraživačkog novinarstva i obične varijante, te objašnjava da u mnogim slučajevima obične vijesti mogu sadržavati pojednostavljena poglavlja skandaloznog događaja, dok je istraživačko novinarstvo više usredotočeno na praćenje traga do njegovog krajnjeg odredišta, čak i ako to traje duže. Emily Bell iz *The Guardian*a

također primjećuje da je digitalno doba donijelo veću potrebu za transparentnošću, a ipak je to upravo u vrijeme kada se ekonomija i kultura bore protiv one vrste novinarstva koje može djelovati kao *pas čuvar* nad onima koji imaju moć. Ova ekonomska migracija općenito uključuje velike medijske konglomerate koji otpuštaju zaposlene novinare i zamjenjuju ih sadržajem koji stvaraju čitatelji i senzacionalizmom kako bi se natjecali s drugim oblicima medija i izvlačili prihode. Kao rezultat toga, ostali smo s pričama kojima nedostaje dubine, a javno znanje o svjetskim događajima je smanjeno. To ne znači da štampa ne tvrdi svoje uspjehe. Iscrpna istraga The Washington Posta 2018. zaključila je da uprkos percipiranoj retorici protiv medija Donald Trump nije uspio potaknuti opresivno okruženje za štampu; broj novinara u SAD-u se zapravo povećao uprkos gubicima u medijima i zatvaranju mnogih redakcija, uglavnom zbog povećanja prihoda od pretplata i donacija. Značajni pomaci ostvareni su u digitalnom i kablovskom sektoru.

Etička razmatranja

U 21. stoljeću globalna novinarska etika suočit će se s potrebom da se normativno utemelji puno jači koncept univerzalnih ljudskih prava. Trenutno je glavni međunarodni instrument koji se bavi ljudskim pravima i medijima Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, koji je usvojila Generalna skupština UN-a 16. decembra 1966. godine. Iako mnoge njegove odredbe imaju implikacije na medijsku etiku, član 19. eksplicitno govori o pravima na slobodno izražavanje. Navodi se da "1. Svako ima pravo na mišljenje bez ometanja, 2. Svako ima pravo na slobodu izražavanja; ovo pravo uključuje slobodu traženja, primanja i širenja informacija i ideja svih vrsta, bez obzira na granice, bilo usmeno, pismeno ili medijski, u obliku umjetnosti ili putem bilo kojeg drugog medija po vlastitom izboru, 3. Ostvarivanje ovih prava nosi sa sobom posebne dužnosti i odgovornosti i stoga može biti podložno određenim ograničenjima, ali moraju biti samo oni koji su predviđeni zakonom i potrebni su: a. za poštovanje prava ili ugleda drugih, b. za zaštitu javnog reda ili poretka ili javnog zdravlja. (Ured visokog povjerenika Ujedinjenih naroda za ljudska prava, 2006.).

Ovo upozorenje o ograničenjima može biti problematično za novinare, a upravo s ovim međunarodnim načelima, osnovama na kojima je izgrađen veći dio medijske etike i načela samoregulacije na zapadu, možemo se obratiti posebnim kodeksima novinarskog ponašanja.

Izazovi i kontroverze

Posljednjih godina došlo je do naglog povećanja količine lažnih vijesti, propagande i satiričnih *web* stranica. To je dovelo do široke rasprave o ideji da se lažne ili obmanjujuće informacije označavaju kao lažne vijesti. Svrha označavanja takvog sadržaja je spriječiti kruženje glasina, kao i diskreditaciju i umanjivanje vjerodostojnosti stranice. Međutim, mnogi su zabrinuti da će to dovesti do cenzure satire i drugih oblika legitimnih vijesti koje su nepovoljne za vladu ili koje dovode u pitanje *status quo*. Još jedna zabrinutost je da bi etiketu lažnih vijesti mogli iskoristiti političari kako bi odbacili vijesti koje su kritične prema njima. Ovu političku taktiku američki predsjednik Donald Trump već je koristio u više navrata. U eri postistine, mnogi ljudi brzo odbacuju novinske izvještaje koji nisu naklonjeni njihovim uvjerenjima, što je stav koji je također pridonio širenju dezinformacija. To je dovelo do smanjenja medijske pismenosti i povjerenja u medije, jer je manje vjerovatno da će ljudi pravilno procijeniti informacije koje konzumiraju.

Izraz "postistina opisuje situaciju u kojoj se emocijama i mišljenjima pridaje veća važnost nego stvarnosti i činjenicama. Postistina se smatra sredstvom zavodjenja javnosti od strane političara koje im može pomoći tokom izbora i odluka. Era postistine uglavnom se razvila s internetom" (Sefo, 2022 :64).

Globalna pandemija COVID-19 dodatno je istaknula opasnosti od dezinformacija; povećana potrošnja vijesti u kombinaciji s općim nedostatkom naučnih spoznaja navela je ljude da vjeruju i šire opasne dezinformacije o virusu. U proteklih petnaest godina globalno je pala ljestvica slobode medija, ali jedan od najvećih udara došao je u odnosu na autoritarne režime. Autoritarizam se može definirati kao centralizirana vlast s ograničenim političkim slobodama. Autoritarni režimi često provode strogu kontrolu nad medijima i novinarskim vijestima iz niza razloga. To uključuje okruživanje režima

povoljnom propagandom i uklanjanje kritike koja bi se mogla koristiti za promjenu režima. Mnogi novinari u tim zemljama suočavaju se s teškom cenzurom, uznemiravanjem, pa čak i nasiljem zbog izvještavanja o vijestima koje su kritične prema vladi. U nekim slučajevima novinari mogu biti zatvoreni ili "nestati". U zemljama s jakom internetskom cenzurom, pristup pouzdanim izvorima vijesti može biti problematičan i za građane i za novinare.

Lažne vijesti i dezinformacije

Dezinformacija znači svjesno saopćavanje lažnih informacija čiji je cilj obmana. To je „komunikacijski proces koji uključuje korištenje medija za prenošenje djelomično pogrešnih, nepotpunih ili iskrivljenih informacija s ciljem obmanjivanja ili utjecaja na javno mnijenje i njegovo navođenje u određenom smjeru“. (Sefo, 2022:57)

Kada se lažne informacije koriste za manipulaciju javnim mnijenjem, one mogu naštetiti demokratskom procesu – bilo da se radi o objavljivanju namjernih laži ili jednostavno o selektivnom korištenju podataka i činjenica. Na predsjedničkim izborima u SAD-u, na primjer, društvenim su medijima kružili brojni slučajevi lažnih vijesti, od kojih se za mnoge vjeruje da potječu iz zemalja koje nisu poznate po svojoj naklonosti prema slobodnim medijima ili liberalnoj demokratiji. Korištenje lažnih vijesti za pokušaj utjecaja na izbore uobičajena je praksa, ali u posljednje dvije decenije došlo je do globalne eksplozije načina za širenje dezinformacija, a to je jedan od najvećih izazova za moderne medije. Pad tradicionalnih poslovnih modela za novinarstvo znači da su mnoge novine i drugi mediji pod finansijskim pritiskom i da se bore pružiti visokokvalitetno, ažurno izvještavanje o događajima. Kao odgovor na to, došlo je do značajnog porasta novinarstva “mamca za klikove” osmišljenog samo da usmjeri poglede prema plitkom sadržaju koji se finansira online oglašavanjem.

Društveni mediji sada su primarni izvor vijesti za mlađu generaciju, a iako su dali glas mnogim marginaliziranim grupama i pojedincima, tu dolazi do preobilja necenzuriranih, neprovjerenih informacija, gdje često dolaze najglasniji i najkontroverzniji glasovi. To je duboko zabrinjavajuće za osnovno

funkcioniranje demokratije. Sveobuhvatna studija Instituta za istraživanje podataka i društva pokazala je da krajnje desničarske grupe u SAD-u imaju “problem znanja o medijskoj manipulaciji” i koriste nove medije za ubacivanje svojih ideja u glavne političke rasprave puno brže nego novinari. Dijeljenje njihovog sadržaja također je visoko automatizirano, što znači da su manje poželjne informacije često prva stvar koja se pojavljuje u pretraživanju ili na društvenim medijima i mogu čak potisnuti tačne informacije.

Tako može doći do otvorenog korištenja dezinformacija ili predrasuda koje se čine puno legitimnijim nego prije dvije decenije. Ball-Rokeach i DeFleur imali su osnovni model nazvan model ovisnosti, koji je tvrdio da javnost formira mišljenja uzimajući podatke iz “pozornih informacija”, koje dolaze iz vijesti i drugih sličnih sadržaja javnih pitanja.

Politički sistem u kojem se prikupljeni podaci nesistemske biraju zbog prezasićenosti dostupnim informacijama, a mišljenja se formiraju na temelju senzacionalističkih ili lažnih priča nije kompatibilan sa zagovaranjem informiranog građanstva.

Sloboda medija i ljudska prava u autoritarnim režimima

Kada se govori o medijima bez uplitanja vlade, koji mogu prezentirati vijesti koje žele, često se smatra jednim od najvažnijih dijelova uspješne demokratske nacije i poštivanja ljudskih prava. Ponekad je teško izmjeriti nivo slobode medija u određenoj naciji zbog njene nematerijalne prirode koja varira tokom vremena. Na nivo slobode može utjecati širok raspon faktora, najviše pravni, te se obično teoretizira da ima obrnut odnos s moći vlade. Postoji obilje dokaza koji upućuju na to da su slobode medija ozbiljno ograničene u autoritarnim režimima. Primjer takvog slučaja može se izvući iz nacističke Njemačke. Nakon imenovanja Josepha Goebbelsa za ministra Reicha za propagandu i prosvjetu naroda, uvedeno je službeno tijelo za cenzuru, koje je bilo odgovorno za kvalitet i kvantitet vijesti, s ovlastima obustave ili otkazivanja izdavanja novina ili knjiga. Mjere kao što je naredba Štamparske komore Reicha svim glavnim urednicima da se pridržavaju standardnog skupa direktiva, koje su služile kao temelj za cenzuru, jasno je kršenje slobode medija.

Ograničenje slobode medija negativno utječe na kvalitet i odgovornost upravljanja. Mediji su sastavni dio civilnog društva, a funkcionalni i odgovorni mediji mogu djelovati kao *pas čuvar*, pratiti rad nositelja vlasti i na taj način spriječiti kršenje ljudskih prava. Slobode medija jedna su od temeljnih osnova proceduralnih demokratija, jer je informirano biračko tijelo neophodno za demokratski izborni proces i efikasno kreiranje politike. Također je uobičajeno vidjeti da su pomaci ka slobodnim medijima i povećanje slobode medija povezani s pomacima prema više demokratskom obliku vlasti. To je prikazano u studijama koje pokazuju da pad slobode medija obično prati promjena režima u autoritarniju vladu.

Vlasništvo nad medijima i pristranost

Moglo bi se tvrditi da je, otkako je koncept slobodnih medija ugrađen u moderni demokratski sistem, pitanje pristranosti u medijima jedno od najistaknutijih pitanja u svijetu. Pristranost se može manifestirati u mnogim oblicima, ali najčešće se smatra da ideološka ili politička sklonost utječe na objektivnost izvjestitelja o određenoj temi. Na primjer, novine koje imaju konzervativnog vlasnika vjerovatno će poticati konzervativne vrijednosti u svojim člancima i vijestima. To je, uglavnom, zato što vlasnici medijskih kuća obično mogu utjecati na sadržaj vijesti na način koji smatraju prikladnim.

To se može koristiti za ostvarivanje ličnih interesa vlasnika ili same kompanije. Primjer prvoga bio je kada je Silvio Berlusconi, koji je u to vrijeme bio italijanski premijer, pokušao donijeti zakon koji bi spriječio vlastite sankcije kroz pravni sistem. Italijanske TV vijesti, čiji je veći dio bio u vlasništvu Berlusconiya, kritizirane su, jer nisu dovoljno popratile ovo pitanje nakon donošenja zakona. Radilo se o očitom sukobu interesa, pri čemu je vrlo vjerovatno da se vijest namjerno prešućivala. Drugi primjer je bio kada je general Augusto Pinochet naredio zatvaranje svih novina povezanih s opozicijom nakon što su bile izrazito kritične prema njegovom režimu, dokazujući da pristranost putem vlasništva može biti vrlo moćno oruđe. Navedeni primjeri prilično su ozbiljni slučajevi vlasničke pristranosti i srećom, u većini modernih demokratskih sistema, medijska pristranost nije tako očita ili strašna u svojim

posljedicama. Obično se misli da će pluralistički mediji (tj. jedno od mnogih različitih konkurentskih stajališta) dovesti do reprezentativnije i poštenije demokratije, a pristranost vlasnika koji žele promicati vlastite političke ideje je štetna za to. Sa sve većim životnim standardom i obrazovanjem, ljudi postaju sve pronicljiviji o kvaliteti vijesti koje gledaju, a pristranost je naširoko navođen razlog za nepovjerenje u određene novinske kuće.

Česta je pojava da ljudi zapravo više vole konzumirati vijesti koje imaju pristranost u korelaciji s njihovim vlastitim stavovima. To ima negativne implikacije na argument za slobodne i poštene vijesti za sve, budući da će se ljudi koji konzumiraju politički jednostrane vijesti vjerovatno još više učvrstiti u vlastitim stavovima i neće nastojati razumjeti suprotne argumente.

Postoje neke prepreke koje zahtijevaju sljedeća pojašnjenja:

- o Sloboda štampe ne može biti sloboda koja se stavlja isključivo na raspolaganje državi, njenim vladarima (izvršnoj i parlamentarnoj vlasti) i njenoj upravi. Ne može biti proizvoljno uvjetovana izborom političke moći, sloboda ne bi smjela biti monopol ili gotovo monopol subjektivnog javnog sektora ili čak instrument autoritarne ili diktatorske dominacije (koja još postoji u mnogim zemljama).
- o Sloboda štampe ne može biti sloboda koja je dostupna samo privatnim kompanijama (i njihovim dioničarima). Drugačije, bila bi obična varijanta industrijske i komercijalne slobode i privilegija vlasnika i dioničara ovih kompanija. Preciznije, sloboda štampe se ne može brkati s nesputanom slobodom koja se daje privatnim investitorima da prisvoje medije i da ih koncentrišu, posebno kada su prisutni u drugim privrednim sektorima.
- o Konačno, sloboda štampe ne može biti rezervirana samo za novinare kako bi je mogli učiniti dostupnom svim građanima, već sloboda koju bi svi građani trebali imati da proizvode i šire informacije i mišljenja, inače bi bila privilegija novinara (i njihovih poslodavaca).

U svakom slučaju, sloboda štampe ne može biti cilj sama po sebi, kada može biti samo sredstvo: neophodan uvjet ne samo slobode mišljenja (koja bi mogla biti samo sloboda privatnog mišljenja), već prije svega slobode javnog izražavanja i javne kritike.

Sloboda medija se može mjeriti u odnosu na to koliko se primjenjuje pravo na informiranje. Sloboda medija je neograničena, podložna očuvanju drugih građanskih sloboda, u onoj mjeri u kojoj je namjera da garantira pravo na informacije. Sloboda medija je zagarantirana samo u mjeri u kojoj pravo na informiranje nije ni predmet nadzora političke moći niti komercijalnih ciljeva finansijskih grupa.

Ovo pravo nije ugroženo samo kada politička moć direktno vrši svoj nadzor nad medijima, već i kada koncentracija i finansiranje medija (njihova podređenost logici profita) omogućavaju kombiniranje svih oblika dominacije: ekonomske, političke i medijske.

Zaključak

Savremeni mediji i politike koje njima upravljaju se mijenjaju. Od velike važnosti je identificirati ključne trendove u vezi s rekonfiguracijom državnih medijskih politika pod utjecajem tehnološke evolucije i pritiska globalne ekonomije. Takođe je važno procijeniti uspjeh ili neuspjeh medijskih politika, kako su uokvirene i primijenjene, kako bi promovirale slobodu govora i nezavisno medijsko djelovanje i ponašanje, te ponuditi uvid u različita ograničenja koja utječu na rad medija. Oni proizilaze iz svijeta politike, tržišta, ekonomskih i tehnoloških faktora, ali i regulatornih nedostataka i nedovoljnog poštivanja osnovnih ljudskih prava i sloboda. Iako se njihov tačan tip i intenzitet razlikuju od zemlje do zemlje, njihova raznovrsna priroda čini kreiranje politike i ponašanje u podršci ljudskim pravima, slobodi govora i nezavisnom nastupu medija veoma kompliciranom poduhvatom. Stoga je potrebna kontinuirana analiza i razmišljanja o modelu upravljanja i političkim intervencijama koje mogu pomoći u promociji slobodnih i nezavisnih medija i ljudskih prava.

Literatura:

- o Boullier, D. (2004). *La fabrique de l'opinion publique dans les conversations tele*. Paris: Reseaux
- o Cohen, J., Eimicke, V. (1995). *The New Effective Public Management*. Jossey-Bass Inc Pub
- o Edward S., McChesney R. (2004) *Globalni mediji – Novi misionari korporativnog kapitalizma*, Beograd: Clio
- o Fejzić-Čengić, F. (2009). *Medijska kultura u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Connectum
- o Fejzić-Čengić, F. (2016). *Stvarnost i mediji, vrijeme istrošenih ideologija*. Sarajevo : Dobra knjiga
- o Habermas, J. (1962). *L'espace public. Archeologie de la publicite comme dimension constitutive de la societe bourgeoise*. Paris: Payot
- o Kečo - Isaković, E. (2006). *Izazovi mas-medija*. Sarajevo: DES
- o Kovach, B., Rosenstiel T. (2001) *The Elements of Journalism: What Newspeople Should Know and the Public Should Expect*. Crown Publishers
- o Lamza Posavec, V. (1995). *Javno mnijenje*. Zagreb: Alinea
- o Lorimer, R. (1998). *Masovne komunikacije*. Beograd : Clio
- o McQuail, D. (2010). *Mass Communication Theory (6th edition)*. London
- o Ministarstvo pravde Bosne i Hercegovine (2000), Law on freedom of access to information in Bosnia and Herzegovina, http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/zakon_o_slobodi_pristupa_informacijama_28_oo_eng.pdf , pristupljeno 15. oktobra 2024.
- o Nuhanović, A. (2005). *Fenomen javnosti*. Sarajevo: Promocult
- o Radojković, M., Stojković, B. (2004). *Informaciono komunikacioni sistemi*. Beograd: Clio

- o Sefo, M. (2022). *Uvod u komunikologiju*. DTP Perfecta, Sarajevo
- o Sinanović, A. (2007). *Društvena odgovornost medija*. Sarajevo : Vesta
- o Šljivo – Grbo, A. (2009). *Mediji i demokratizacija društva*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- o UN (1948), *Opća deklaracija o ljudskim pravima*, ombudsmen.gov.ba, https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc-2013041003050667cro.pdf . pristupljeno 15. oktobra 2024.
- o Vreg, F. (1991). *Demokratsko komuniciranje: prilog pluralističkoj paradigmi u komunikacijskoj nauci*, Sarajevo: NUB i FPN